

Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету

Калініченко В. В., Ямпольць П. В. Бюджетні обстеження 20-х рр. Як джерело до вивчення матеріального становища міського населення України // Вісник Харківського державного університету. – № 396: Історія. – Вип. 29. – Харків, 1997. – С. 139 – 145.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

БЮДЖЕТНІ ОБСТЕЖЕННЯ 20-х РОКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО СТАНОВИЩА МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Матеріальний добробут населення є одним із вирішальних показників соціально-економічного розвитку країни. Поглиблений аналіз ситуації в галузі матеріального становища дасть змогу детальніше розкрити причини тих процесів і явищ, які суттєво впливають на життя людини і суспільства в цілому.

Повноцінне і всебічне вивчення проблеми досягається розглядом її головних структурних елементів: бюджету, заробітної плати, цін, харчування, житлово-комунальних умов, забезпеченості товарами широкого вжитку і т. п.

Питанням, пов'язаним з проблемою матеріального становища населення України, приділялася увага ще в 20-ті роки, проте переважно в соціально-економічній літературі. Зауважимо, що праці, видані до середини 70-х років, певним чином проаналізовані в історіографічній роботі М. Різницької [1]. Істориками здебільше розкривались позитивні зрушення, насамперед у становищі робітничого класу, інші ж верстви населення залишилися поза увагою дослідників. Цій же проблемі присвячений і розділ монографії М. К. Бойка [2]. Автор дещо розширив проблему, вказавши на можливість її нового вирішення шляхом залучення до наукового обігу статистичних джерел. Серед них найважливіше місце посідають бюджетні обстеження 20-х років, які проводилися Наркоматом праці, профспілковими установами і органами статистики.

Бюджетні обстеження дають змогу розкрити роль і взаємозв'язок тих факторів, які визначають життєвий рівень різних верств населення, а їх системний порівняльний аналіз дозволяє розширити об'єкт дослідження. Для з'ясування значення цих обстежень, як історичного джерела, необхідно встановити мету, яку вони переслідували, об'єкт обстеження, програму, методику обробки одержаних даних і рівень репрезентативності отриманих підсумків. Фактично ми вперше в українській історіографії ставимо проблему в такому розрізі.

При цьому об'єктом дослідження обрані міські групи населення. Слід застерегти, що в соціально-класовій структурі тогочасних міст домінували робітники і службовці. Зокрема, за період з 1923 до 1929 рр. відсоток робітників та службовців у соціальній структурі

міст УСРР відповідно складав 61,8% і 76,6% [3]. Тому ці дві соціальні групи і стали типовим об'єктом бюджетних обстежень. Отже, в даній статті ставиться завдання проаналізувати підсумки цих обстежень і визначити їх значення для розв'язання поставленої проблеми.

Бюджетні обстеження були започатковані в 1920 р. профспілковими організаціями. Так, Харківська губерньська рада профспілку у лютому 1920 р. провела обстеження 632 робітників міста, зайнятих у металургійній, харчовій та поліграфічній галузях виробництва [4]. Мета обстеження полягала в з'ясуванні стану харчування робітників, а також у визначенні змін, які відбулися за роки громадянської війни в їх кваліфікаційному рівні. Основою отримання бюджетних даних став анкетний (кореспондентський) метод. Сутність його полягала в тому, що дані про прибутки і видатки повідомлялись організаціям, які проводили обстеження, самими обстежуваними по пам'яті. Звичайно, що такий підхід не відрізнявся високим рівнем об'єктивності отриманої інформації.

В умовах відсутності нормальних товарногрошових відносин прибутково-видаткові підрахунки бюджетних обстежень початку 20-х років приводилися в натуральних показниках (фунтах, пудах, аршинах, штуках тощо). Треба також зазначити, що в обстеженні 1920 р. абсолютно не врахований факт впливу «чорного» ринку на бюджет робітника, що відповідно знижувало цінність одержаних даних в плані їх об'єктивності. Суттєвим недоліком названого обстеження є низький рівень репрезентативності. Цей недолік властивий усім анкетним бюджетним обстеженням. І все ж обстеження 1920 р. може використовуватися хоча б з ілюстративною метою.

В 1921 році в РСФРР було створено Центральне Бюро статистики праці ВЦРПС, ЦСУ і НКП, яке здійснювало бюджетні обстеження через місцеві органи. В Україні з 1922 року заклади, які займалися збиранням бюджетної інформації, працювали за відносно уніфікованою програмою, базові моменти якої залишалися сталими упродовж 20-х років. Програма бюджетних обстежень розподілялася по семи розділах, включаючи склад сім'ї і місце роботи обстежуваних, грошові прибутки, дані про придбання промислових товарів, нетоварні витрати, витрати на харчування, на різні види житлово-комунальних послуг і т. п.

За цією програмою в грудні 1922 р. проведене обстеження бюджетів працівників Харкова і Донбаського регіону. Обстежувалося 400 родин робітників гірничої, металургійної, текстильної та харчової галузей. Бюджетні дані також були отримані з 40 госпо-

дарств службовців судових, фінансових, статистичних і торговельних організацій. На відміну від попередніх, ці обстеження проводилися вибіркоvim методом. В його основі були прибутково-видаткові книжки, які заповнювалися обстежуваними під постійним наглядом спеціального реєстратора. Наявність цих записів, на відміну від анкетних, значно підвищила якість матеріалів. В обстеженні представлені різні за рівнем заробітку групи робітників. Подібні обстеження були проведені місцевими секціями статистики праці в листопаді 1923–1927 рр., і їх підсумки було надруковано у 1929 р. [5; 6; 7].

Оброблена бюджетна інформація групувалася в таблицях в розрізі міст і виробництв. Результати подавалися в середньому розрахунку на родину, на одного дорослого їдця (умовна одиниця в особі чоловічої статі віком від 18 до 59 років).

В умовах гіперінфляції початку 20-х років органи, які проводили бюджетні обстеження, визнали більш доцільним проводити вартісні підрахунки не в радянських знаках (грошова одиниця того часу), а в бюджетних карбованцях, які ще називали московськими, довоєнними чи товарними (поділ загальної суми номінальної заробітної плати на вартість бюджетного набору). Це дало змогу значно об'єктивізувати отримані дані і полегшити процес їх динамічного аналізу. І все ж обстеження 1922–1927 рр. мали суттєвий недолік, пов'язаний з вузькими часовими рамками їх проведення: дані збиралися лише один місяць на рік (найчастіше це був листопад), що не давало можливості зробити динамічний аналіз в межах одного окремо взятого року.

Негативні моменти одночасних обстежень усвідомлювалися їх організаторами, але великі матеріальні витрати і необхідність залучення значної кількості фахівців, яких вимагала робота з проведення поточних щомісячних досліджень бюджетів, дозволила здійснити їх починаючи лише з другої половини 20-х рр.

Зокрема в 1925–1927 рр. в Донецькій, Харківській, Київській, Катеринославській та Одеській округах проведені вибіркові поточні обстеження бюджетів. Щомісячно обстежувалося 240 сімей робітників гірничодобувної, металургійної, хімічної, поліграфічної, харчової галузей і 80 сімей службовців судових, статистичних, торговельних і банківських закладів. Мета обстеження полягала у виявленні диференціації життєвого рівня працівників різних професійних груп. Репрезентативність поточних місячних бюджетних обстежень 1925–1927 рр. цілком задовільна.

Результати підрахунків наводилися в цих обстеженнях у червонцях і бюджетних карбованцях. Це є позитивним моментом, бо

таким чином відкривалася можливість динамічного аналізу бюджетної інформації майже за весь період 20-х років. На жаль, не було видано жодної публікації, де були б зведені і узагальнені відомості поточних бюджетних обстежень 1925–1927 рр., хоч певну уяву про них ми можемо отримати з деяких статей і брошур [8; 9; 10], а також з архівних фондів [11; 12]. З 1928 р. профспілки припинили бюджетні обстеження внаслідок офіційного вилучення з їх компетенції функцій подібного характеру.

Поряд з профспілковими установами з травня 1920 р. почало організацію бюджетних обстежень і Укрбюро ЦСУ та його місцеві статистичні органи. Одночасні обстеження бюджетів, які вони проводили, включали додаткові відомості про бюджет часу, житлові умови, забезпеченість предметами культурно-побутового призначення та про платоспроможність населення. Таке розширення програми дозволяло більш детально трактувати ситуацію.

Вище названа програма була покладена в основу серії одночасних листопадових вибірових бюджетних обстежень, здійснених ЦСУ протягом 1925–1928 рр. Обстеження проводилися з подвійним завданням: одержати відповідь на питання про матеріальне становище робітників і службовців та скорегувати тарифні сітки і ставки з метою ліквідації зрівнялівки в оплаті праці.

Починаючи з 1925 р. обстежувалося 760 сімей робітників і 250 родин службовців. Підлягали обстеженню робітники, які працювали в гірничодобувній, металургійній, хімічній, цукровій, поліграфічній та кондитерській галузях виробництва, а службовці — фінансових, статистичних і торговельних закладів. В обстеженнях, здійснених в наступні роки, кількість груп службовців, що входили в розробку, збільшилась. Так, бюджетні матеріали 1928 р. крім названих вище груп містять відомості про фахівців освіти, охорони здоров'я та про інженерно-технічних працівників. Дані по кожній окремій групі службовців подавалися у відповідності з кваліфікацією (вища, середня, нижча), що давало змогу з'ясувати залежність матеріального становища від рівня професійної підготовки. Господарства робітників та службовців обстежувались по 13-ти округах, більшість з яких знаходилася на промислово розвинутому лівобережжі України. У такий спосіб обслідуванням охоплювалась головна маса робітничого класу УСРР. Репрезентативність відібраної для обстеження групи цілком задовільна (розбіжність даних про заробітну плату вибіркової групи і всіх працівників обстежуваних спеціальностей складає 2-4%), чим і підтверджується високий ступінь об'єктивності одержаних даних.

Розробка матеріалів бюджетних обстежень проводилась у відділі статистики праці ЦСУ, в результаті здійснено чотири публікації за 1925–1928 рр. [13; – 16]. Згруповані в таблицях статистичні дані подавалися в територіальному та виробничому розрізі, а також за розміром заробітної плати глави сім'ї і обсягом витрат на дорослого їдця. Така методика статистичних групувань дозволяє значно поглибити аналіз даних. Недоліком цієї серії бюджетних обстежень є середньорічні дані про видатки на різні потреби, які отримувалися по пам'яті, що знижувало ступінь їх репрезентативності. У цілому ж бюджетні обстеження, проведені ЦСУ в ці роки, незамінні для динамічного аналізу.

З 1928 р. проведення бюджетних обстежень повністю зосередилося в секторі статистики праці ЦСУ. Статистичні заклади, які працювали при профспілках та НКП і займалися бюджетними питаннями, ліквідувалися або передавалися до ЦСУ. Така реорганізація мала за мету підвищити якість бюджетних обстежень і централізувати контроль за їх проведенням. ЦСУ остаточно припиняє з 1929 р. одночасні обстеження бюджетів і зосереджується на проведенні поточних щомісячних обслідувань. Вибіркове щомісячне обстеження 260 родин робітників та службовців, яке було здійснене в 1928/1929 господарському році, проводилося за програмою, що застосовувалась ЦСУ і в 1925–1928 рр. Збереження об'єктом обстеження тих же виробництв і в тих же місцевостях гарантувало високий рівень репрезентативності і підвищувало можливість динамічного аналізу. Крім того, такі обстеження дозволили проаналізувати і побічні прибутки робітників та службовців, які мали значні коливання протягом року і суттєво змінювали загальну бюджетну ситуацію. Одночасні ж обстеження не характеризували цієї частини прибутку, залишаючи її поза увагою. Отже, в бюджетному обслідуванні 1928/29 р. було значно розширене коло фіксованих показників. Завдяки цьому можна було простежити не тільки за споживанням продуктів харчування, а й за рівнем медичного обслуговування, структурою витрат вільного часу з зазначенням платності чи безкоштовності одержаних послуг. Підсумки цього обстеження повністю опубліковані [17]. Дані в обслідуванні 1928/29 р. наводяться як середні на одну родину і обчислюються у червонцях. Однотипність методів обробки статистичних матеріалів, застосованих у вищезазваному обстеженні і попередньому циклі одночасних обслідувань 1925–1928 рр., дозволяє провести їх динамічний аналіз, а цей факт, безперечно, підвищує цінність бюджетних даних як історичного джерела.

Аналізуючи підсумки бюджетних обстежень 20-х років, необхідно обов'язково звертати увагу на методичні особливості одержання статистичних даних та їх кінцеве групування. Неодмінною умовою при цьому є встановлення репрезентативності відібраної для обстеження типової групи виробництва чи регіону. При динамічній характеристиці потрібно також враховувати вартісновагові виміри, які наклали свій відбиток на підрахунки. До того ж, оперуючи середніми показниками, обов'язково слід визначитися з кількістю бюджетних статей, покладених в основу побудови тих чи інших підсумків. В цілому ж програмні і методичні особливості бюджетних обстежень дозволяють детально і в динаміці проаналізувати основні сфери матеріального рівня життя різних верств населення України в розрізі адміністративно-територіальних регіонів та окремих населених пунктів. Бюджетні обстеження є незамінним історичним джерелом для вивчення соціально-економічної історії нашої республіки, бо містять в собі унікальну інформацію, властиву тільки такій групі статистичних матеріалів. Залучення бюджетних обстежень 20-х років до наукового обігу — назріле завдання істориків та економістів.

Література

1. Резницкая М. В. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926–1937). Очерк историографии проблемы. — Киев, 1977.
2. Бойко Н. К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства. Анализ массовых статистических источников 20–30-х годов. — Киев, 1990.
3. Турченко Ф. Г. Дрібнобуржуазні і буржуазні верстви в соціально-класовій структурі міського населення Радянської України в 20-ті роки // Питання історії СРСР. — Харків, 1978. — Вип. 23.
4. Материалы по статистике труда на Украине. — Харьков, 1921. — Вип. 1.
5. Бюджеты рабочих и служащих. Бюджет рабочей семьи в 1922–1927 гг. — М., 1929. — Вип. 1.
6. Бюджеты рабочих и служащих. Бюджет рабочих в декабре 1922 г. — М., 1929. — Вип. 2.
7. Бюджет рабочих и служащих. Бюджеты рабочих в ноябре 1923, ноябре 1924, ноябре 1925 годов. — М., 1929. — Вип. 3.
8. Бюджеты рабочих Украины в 1925 году // Производство, труд, управление. — Харьков, 1925. — № 4.
9. Дубинская И. Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова в 1925 году // Статистика труда на Украине. — Харьков, 1926. — № 6.
10. Дубинская И. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — Харьков, 1928.

11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у Києві (далі ЦДАВОВУ). Ф. 582 (ЦСУ УСРР). Опис 1. Відділ статистики праці. Од. зб. 2334. Бюджеты семей рабочих: Сводные по Украине за 1926 г.
12. ЦДАВОВУ. Ф. 582 (ЦСУ УСРР). Опис 1. Відділ статистики праці. Од. зб. 3175-3178. Форма № 2: (сукупні бюджеты господарств робітників і службовців). Сводные по Украине и городам за 1927 г. — Т. 1-4.
13. Бюджеты робітників і службовців в 1925 році: Статистика України. — Харків, 1925. — Т. 3, Вип. 1. — № 155.
14. Бюджеты робітників і службовців в 1926 році. — Харків, 1929. — Вип. 2. — № 167.
15. Бюджеты робітників і службовців у листопаді 1927 року. — Харків, 1929. — Вип. 3. — № 168.
16. Бюджеты робітників і службовців в 1928–1929 році. I. Бюджеты за листопад 1928 р. — Харків, 1930. — № 173.
17. Бюджеты робітників і службовців в 1928–1929 р. II. Поточні щомісячні бюджеты робітників за 1928–29 р. — Харків, 1930. — Вип. 2, № 192.

О. Л. Рябченко

УКРАЇНІЗАЦІЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ У 1920-х — НА ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ

Останнім часом увагу істориків все частіше привертають питання національно-культурного відродження в Україні у 20-ті — на початку 30-х років [1; 2]. Цей процес в історії дістав назву «українізація». Але деякі аспекти даної проблеми і на сьогоднішній день ще залишаються не висвітленими. Серед них — процес українізації вищої школи.

У нинішніх умовах нового піднесення національної самосвідомості українського народу досвід українізації 20-х років становить значний інтерес. І сьогодні актуальними залишаються деякі методи і форми роботи щодо розширення сфери вживання української мови. Серед них: популяризація мови серед населення, збільшення випуску української літератури, переведення діловодства на українську мову, збільшення годин на її вивчення у навчальних закладах та ін.

Перші заходи щодо українізації вищої школи почали впроваджуватися в життя ще у 1920 році після виходу постанови РНК УСРР «Про введення української мови в школах і радянських закладах» з метою забезпечення українському народові виховання і навчання на його рідній мові для більш повного розвитку національно-культурних форм його життя. Але до 1924 року українізація вузів йшла